

Dolina Aosty

Włosko-frankofońska enklawa pośród alpejskich szczytów

Dolina Aosty (wł. Valle d'Aosta, fr. Vallée d'Aoste) to kraina historyczna, obszar geograficzny, a także autonomiczny region administracyjny o specjalnym statusie w północno-zachodnich Włoszech, na pograniczu francusko-szwajcarskim. Włoski dziennikarz Guido Piovene, podróżujący w latach 50. XX wieku po różnych częściach Italii, nazwał Dolinę Aosty „najładniejszą częścią Piemontu”. Pisał: „Ów zakątek Piemontu, wciśnięty między Francję a Szwajcarię, wkliniowany w najwyższe szczyty Europy, jest ośrodkiem o wadze europejskiej, odkąd otrzymał autonomię”¹. Najwyraźniej dekadę po II wojnie światowej Dolinę traktowano jeszcze zwyczajowo jako fragment terytorium piemonckiego. Przeważająca część tego regionu to teren wysokogórski, obejmujący najwyższe partie Alp włoskich i francuskich, z najbardziej znanym szczytem Mont Blanc (wł. Monte Bianco). Dolinę okalają także trzy inne najwyższe szczyty w Europie: Monte Rosa, Cervino i Gran Paradiso². Wysokie partie gór przecinają liczne doliny, w których od wieków osiedlała się miejscowa ludność. Jako jedyny region Włoch Dolina Aosty nie jest podzielona na prowincje, ale bezpośrednio na 74 gminy (wł. *comuni*). Stolicą regionu jest miasto Aosta, noszące taką samą nazwę, jak główna rzeka doliny. Zgodnie z art. 38 Statutu regionalnego obowiązującymi językami urzędowymi są włoski i francuski³. Powierzchnia regionu to 3263 tys.

¹ G. Piovene, *Podróż po Włoszech*, wybór i tłum. Z. Ernstowa, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977, s. 70.

² Przyrodnicza wizytówka regionu, park narodowy Parco Nazionale del Gran Paradiso, zajmuje teren ok. 620 km² na wysokości 1200 m n.p.m. Położony jest na szlaku ptaków wędrownych kierujących się do Afryki, stanowi też schronienie dla różnych gatunków zwierząt, w tym dla unikatowego koziorożca alpejskiego. Zwierzę to przetrwało w górskim rezerwacie dzięki prawu wprowadzonemu jeszcze przez króla Wiktora Emanuela II. *Ibidem*, s. 7.

³ W oryginale mowa o tym, że francuski „jest zrównany z włoskim”, ma taki sam status, jak włoski („nell' Valle d'Aosta la lingua francese è parificata a quella italiana”). Zob. strona internetowa Rady Regionalnej Doliny Aosty: http://www.consiglio.regione.vda.it/statuto/statuto_i.asp –

km², a zamieszkuje go niecałe 127 tys. osób⁴; jest więc zarówno najmniejszym, jak i najrzadziej zaludnionym regionem Republiki Włoch.

Obok urzędowych nazw – włoskiej i francuskiej – funkcjonują też nazwy regionu w lokalnych językach: w miejscowej odmianie franko-prowansalskiego regionu nazywa się Vâl d’Aoûta, a w języku społeczności Walser – Ougschtaland⁵. Dolina Aosty graniczy na północy ze Szwajcarią (kanton Valais), na zachodzie z Francją (obszar Górnej Sabaudii i Sabaudii w regionie Rodan-Alpy), a od strony południowej i wschodniej z Piemontem (Provincia di Torino, Provincia di Biella, Provincia di Vercelli). Tak jak inne obszary przygraniczne, Dolina Aosty wchodzi w skład euroregionu – wspólnie z terenami południowo-wschodniej Francji oraz Piemontem i Ligurią tworzy Euroregion Alpy–Morze Śródziemne⁶. Ze względu na strategiczne położenie Dolina była istotnym miejscem dla rozwijającej się od wieków średnich turystyki pielgrzymkowej w Europie. Znajdowała się bowiem – i ciągle znajduje – na szlaku tzw. drogi franciszkańskiej (Via Francigena), jednego z najdłuższych europejskich szlaków pielgrzymkowych (1610 km) i historycznego szlaku komunikacyjnego, prowadzącego z północy od Canterbury w Anglii przez Arras, Reims, Lozannę, Wielką Przełęcz Świętego Bernarda, Pawię i Sienę do grobu św. Piotra w Wiecznym Mieście – Rzymie⁷.

Ludność Doliny Aosty tradycyjnie zajmowała się hodowlą zwierząt i rolnictwem. Obszar funkcjonował jako „mały, zamknięty świat”⁸ aż do powstania sieci kolejowej w 1886 roku, łączącej miasta Turyn, Ivrea i Aosta. Udogodnienia komunikacyjne i rozwój górskiej infrastruktury spowodowały przemianę gospodarczego profilu tego obszaru i coraz większy napływ odwiedzających. Dolina Aosty stała się z czasem, obok Trydentu-Górnej Adygi, centrum sportów zimowych, a turystyka – ważną gałęzią miejscowej gospodarki⁹.

13 III 2019. Według statutu jedynie w przypadku wydawania aktów prawnych obowiązuje użycie języka włoskiego. Zob. R. Barbagallo, *La regione Valle d’Aosta*, Dott. A. Giufferé Editore, Milano 1997, s. 138, *Ordinamento Amministrativo Delle Regioni*.

⁴ Dane ISTAT na 1 I 2017, [on-line:] http://gestionewww.regione.vda.it/statistica/statistiche_per_argomento/demografia/default_i.asp – 14 VII 2019.

⁵ Z kolei w dialekcie piemonckim, który również występuje na tym terenie, Dolina Aosty to Val d’Osta.

⁶ Zob. oficjalna strona euroregionu: <http://www.euroregione-alpi-mediterraneo.eu/-L-Euro-region-Alpes-Mediterranee-.html> – 13 III 2019.

⁷ Zob. *Camminando sulla via francigena*, [on-line:] <http://www.viefrancigene.it/> – 12 IV 2019.

⁸ R. Mainardi, *L’Italia delle regioni. Il Nord e la Padania*, B. Mondadori, Milano 1998, s. 133, *Sintesi*.

⁹ Na temat narodzin i rozwoju turystyki, funkcjonowania górskich resortów i związanych z tym przemian stylu życia w Piemontcie i Dolinie Aosty zob. A. De Rossi, *Modern Alpine Archi-*

Zarys historii regionu

W czasach antycznych, od V wieku p.n.e., teren dzisiejszej Doliny Aosty był zamieszkiwany przez społeczność Salassów o pochodzeniu gallo-celtyckim. W 143 roku p.n.e. rozegrało się tam pierwsze starcie z Rzymianami, którzy ponieśli w nim klęskę. Salassi utrzymali dominację przez następne stulecie, jednak Rzymianie nie rezygnowali z penetrowania tego obszaru. W 100 roku p.n.e. postanowieniem rzymskiego senatu powstało na terenie Doliny Aosty miasto Eporedia (obecnie Ivrea), gdzie zaczęli stacjonować rzymscy koloni z rodzinami i niewolnikami. Do ostatniej, decydującej bitwy między dwoma ludami doszło w 25 roku p.n.e. na terenie dzisiejszego miasta Aosta¹⁰, nazwanego wówczas Augusta Praetoria Salassorum – na cześć imperatora Oktawiana Augusta. Aby upamiętnić zwycięstwo Rzymian, wzniesiono wtedy łuk triumfalny Augusta, który przetrwał w mieście do dzisiaj, jako jedna z pamiątek po antycznej przeszłości. Świadectwem starożytnego rzymskiego świata są także zachowane resztki murów i wież oraz ruiny rzymskiego teatru, mieszczącego niegdyś do 4 tys. widzów. Aosta to trzecie po Rzymie i Pompejach miasto we Włoszech i w ogóle na świecie, w którym odnaleziono najwięcej pozostałości kultury materialnej z czasów epoki rzymskiej, dlatego też Dolinę Aosty nazywa się Roma delle Alpi (Rzymem Alp)¹¹.

Po upadku Imperium Rzymskiego region pozostawał pod dominacją Ostrogotów, Bizantyjczyków i Franków, był częścią imperium Karolingów i Królestwa Burgundów¹². W XI wieku Dolina weszła we władanie dynastii sabaudzkiej. Od 1720 roku do Risorgimenta Dolina Aosty stanowiła część Królestwa Sardynii, a w czasie krótkiego panowania na tych ziemiach Napoleona I Bonapartego była częścią I Cesarstwa Francuskiego (1804-1814), tworząc tzw. Arrondissement

tecture in Piedmont and Valle D'Aosta, Umberto Allemandi & C, Torino 2006, *passim*, *Contemporary Architecture in Turin*, 3.

¹⁰ Przyjmuje się więc, że Aosta jako miasto powstała w 25 roku p.n.e. Zob. R. Mainardi, *op. cit.*, s. 133.

¹¹ C. Visani, *Aosta, quella mini-Roma in mezzo alle Alpi*, [on-line:] https://www.repubblica.it/viaggi/2017/04/15/news/aosta_cuore_antico_in_mezzo_alle_montagne-163049804/ – 17 VII 2019.

¹² A. M. Frutaz, *Le fonti per la storia per la Valle d'Aosta*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 1966, s. 3, *Thesaurus Ecclesiarum Italiae*, 1. Kronikarze opisujący średniowieczne dzieje tego obszaru rzadko odnosili się bezpośrednio do Doliny Aosty. Najczęściej używali ogólnikowego określenia „Alpy” albo wzmiankowali o przejściu przez Mons Iovis (Górę Jowisza), jak wówczas nazywano Wielką Przełęcz Świętego Bernarda. *Ibidem*.

d'Aoste¹³. W okresie kilku stuleci rządów dynastii sabaudzkiej Waldostańczycy wytrwale bronili swojej odrębności i uzyskali szereg przywilejów. Jednym z dokumentów, który zapisał się w historii regionu, był edykt wydany w 1561 roku przez sabaudzkiego hrabiego Emanuela Filiberta, wprowadzający język francuski w miejsce łaciny w sądach i dokumentach urzędowych¹⁴. W relacjach z dynastią sabaudzką obszar waldostański potrafił sobie zagwarantować i utrzymać formę samorządu i korzystny system podatkowy¹⁵. Statut Albertyński¹⁶ z 1848 roku określał język włoski jako urzędowy, ale pozostawiał francuskojęzycznym obywatelom możliwość posługiwania się własnym językiem. Ta tolerancja dla frankofonii w Dolinie trwała do momentu zjednoczenia Włoch i przejścia Sabaudii pod dominację Francji¹⁷.

Sytuacja po zjednoczeniu Włoch.

Pierwsze próby italianizacji Doliny i reakcje miejscowej ludności

W wyniku Risorgimenta w 1861 roku włoski stał się językiem urzędowym w całym Królestwie Włoch. Objął także Dolinę Aosty, gdzie posługiwało się nim jedynie 4,7% ludności. Po zjednoczeniu autonomiczne instytucje Doliny Aosty

¹³ Na temat historii regionu zob. M. Cuaz, *La Valle d'Aosta. Un'identità di frontiera fra Italia, Europa ed etnonazionalismi*, [w:] *Altre Italie. Identità nazionale e Regioni a statuto speciale*, a cura di G. Nevola, Carrocci, Roma 2003, s. 1-9, *Biblioteca di Testi e Studi*, 221; idem, *Valle d'Aosta. Storia di un'immagine. Le antichità, le terme, la montagna alle radici del turismo alpino*, Laterza, Roma-Bari 1995, *Biblioteca di Cultura Moderna*, 1063; F. Toso, *Le minoranze linguistiche in Italia*, il Mulino, Bologna 2008, s. 72-77, *Universale Paperbacks il Mulino*; E. Riccardand, *Storia della Valle d'Aosta contemporanea*, kilka tomów wydanych w latach 2000, 2004, 2010, Stylos, Aosta; portal internetowy poświęcony historii Doliny Aosty, redagowany przez profesora Marco Cuaza: <http://www.storiavda.it/storia.htm?sku=71985> – 13 III 2019.

¹⁴ D. Puolato, *Francese-italiano, Italiano-patois: il bilinguismo in Valle d'Aosta fra realtà e ideologia*, Peter Lang, Pieterlen 2006, s. 10, *Europäische Hochschulschriften* 9, 45.

¹⁵ G. Campani, *Dalle minoranze agli immigrati. La questione del pluralismo culturale e religioso in Italia*, Unicopli, Milano 2008, s. 63, *Storia Sociale Dell'Educazione*, 25; M. Cuaz, *Alle radici di un'identità italiana. Studi di storia valdostana. Cahiers d'histoire*, Gangemi, Aosta 1996, s. 165.

¹⁶ Statut Albertyński był aktem konstytucyjnym Królestwa Sardynii (a potem także zjednoczonego Królestwa Włoch), w którego skład wchodziły wówczas tereny odpowiadające czterem dzisiejszym regionom Włoch (Piemont, Dolina Aosty, Liguria i Sardynia). Zob. Z. Machelski, *System polityczny Włoch*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2010, s. 21 i n.

¹⁷ D. Puolato, *op. cit.*, s. 13. Zob. także D. M. Czornyj, *Prawa zasadnicze, wieczyste i nieodwołalne monarchii. Statut Albertyński z 1848 roku i jego znaczenie dla rozwoju ustroju konstytucyjnego Włoch*, „Prawo i Polityka” 2015, nr 6, *passim*.

i prerogatywy gwarantowane administracji lokalnej, respektowane w okresie Królestwa Sardynii, zostały zniesione¹⁸. Na mocy referendum Nicea i Sabaudia przeszły wówczas w ręce francuskie, natomiast Dolina Aosty pozostała jedynym francuskojęzycznym obszarem w obrębie nowego włoskiego państwa. Część Waldostańczyków rozważała, czy Dolina Aosty podzieli losy obu tych obszarów i zostanie włączona do Francji. Inni mieli dylematy tożsamościowe: jesteśmy Włochami czy Francuzami? Kolejni zastanawiali się, czy może być Włochem ten, kogo językiem naturalnym jest francuski¹⁹.

Dolina Aosty stała się pierwszą ofiarą italianizacji. Nowe władze zlikwidowały nauczanie po francusku w kolegium Saint Benin d'Aosta, popularnej wówczas szkole wyższej. Później wycofano ten język ze szkół podstawowych. Do 1880 roku włoski stał się językiem sądów²⁰. Jak pisze Marco Cuaz, to tłumaczenie języka francuskiego w przestrzeni publicznej było postrzegane jako atak na „waldostański styl życia”:

Język włoski był przedstawiany jako nośnik nowych wartości i nowych relacji społecznych; był językiem biurokracji, konkursów na stanowiska państwowe [...]; był propozycją nowego modelu życia, w którym inaczej podchodzono do oszczędzania, zachęcano do konsumpcji, uznawano wartość przedsiębiorczości i gotowość do podejmowania ryzyka; tworzył nowe, bardziej bezosobowe kontakty zawodowe, demontując instytucje i bezpieczne przestrzenie wiejskiego świata. Włoski był językiem przemysłu, miasta, państwa, a francuski językiem rolnictwa, wioski i Kościoła²¹.

Przełomowym wydarzeniem w historii Doliny Aosty było założenie w 1909 roku przez Anselme'a Réana La Ligue Valdôtaine pour la protection de la langue française (Ligi Waldostańskiej na rzecz Ochrony Języka Francuskiego)²². Celem tej organizacji była ochrona tożsamości mieszkańców regionu oraz języka francuskiego, marginalizowanego przez władze państwowe. Dolina Aosty stała się odległymi peryferiami w nowym zjednoczonym Królestwie Włoskim. Silnie

¹⁸ G. Campani, *op. cit.*, s. 61.

¹⁹ O dylematach miejscowej ludności, która sama siebie postrzegała jako „Włochów, ale trochę szczególnych”, zob. M. Cuaz, *La Valle d'Aosta...*, s. 4-5.

²⁰ G. Campani, *op. cit.*, s. 60.

²¹ M. Cuaz, *Alle radici di un'identità italiana...*, s. 176. Współcześnie te podziały językowe i przyporządkowanie użycia danego języka do konkretnych obszarów i sektorów działalności opisuje F. Toso, *op. cit.*, s. 75-77 i 118-120.

²² Włoski przymiotnik *valdostano*, odnoszący się do regionu Valle d'Aosta, będą tłumaczyć umownie jako „waldostański”, choć nie jest to jeszcze nazwa rozpowszechniona w polskich opracowaniach.

odczuwano wprowadzenie nowych podatków, lokalna gospodarka nie radziła sobie z modernizacją i przekształceniami strukturalnymi. Społeczność francuskojęzyczna czuła się dyskryminowana i coraz bardziej sfrustrowana. Liga miała więc wesprzeć miejscową ludność w dostosowywaniu się do nowej sytuacji: postępującego uprzemysłowienia (skutkującego zmianą struktury zawodowej) oraz rosnącej imigracji z innych części Włoch. Nie wszyscy odnajdowali miejsce w zmieniającym się regionie; w drugiej połowie XIX wieku wielu Waldostańczyków emigrowało do Francji, Szwajcarii, Ameryki, Tunezji czy Algierii w poszukiwaniu lepszych warunków życia²³.

Naturalną reakcją na poczucie zagrożenia były dążenia do umacniania poczucia odrębności (*identità valdostana*), którym przewodzili miejscowi intelektualiści i historycy. Odwołując się do badań etnograficznych, historycznych czy językoznawczych, usiłowali pokazać niezależność tożsamości waldostańskiej i przeciwstawić ją ogólnonarodowej identyfikacji z włoskim państwem. Próbowano na nowo odczytywać włoską historię, redefiniując ją według antyunitarnego klucza i pokazując punkt widzenia dyskryminowanych. Zwolennicy odrębności przywoływali przykłady lokalnych instytucji, historie parafii, szkół, różnego rodzaju inicjatyw społecznych, które zrodziły się ze współdziałania miejscowej wspólnoty, często przy wsparciu Kościoła²⁴. Przypominano o literackiej francuskojęzycznej spuściźnie regionu. Tej rewaloryzacji języka francuskiego towarzyszyło także uznanie dla dialektu patois²⁵ i zabiegi mające na celu jego kodyfikację. W XIX wieku w literaturze pojawiały się powiązania między oporem Salassów w czasach starożytnych i kolejnymi epokami, w których mieszkańcy Doliny cieszyli się wywalczoną autonomią i kulturową odrębnością²⁶. Sytuacja po zjednoczeniu spowodowała, że miejscowe elity ponownie sięgnęły do historycznych dowodów na odwieczną niezależność i siłę regionu. Działacze na rzecz autonomii w Dolinie Aosty poszukiwali punktu odniesienia w „romantycznym ideale narodowości”²⁷:

²³ D. Puolato, *op. cit.*, s. 22.

²⁴ M. Cuaz, *Alle radici di un'identità italiana...*, s. 148.

²⁵ O patois, jak nazywa się odmiana franko-prowansalskiego używanego w Dolinie Aosty, zob. dalsze podrozdziały.

²⁶ Przykładem działalności na rzecz reinterpretacji historii jest dzieło Édouarda Auberta *Vallée d'Aoste*, wydane w Paryżu w 1860 roku – rok przed zjednoczeniem. Autor przypomina m.in. historię ludu Salassów, którzy dzielnie walczyli o niepodległość z oddziałami rzymskiego najeźdźcy i dlatego, jego zdaniem, wciąż funkcjonują w tradycji popularnej jako symbol dążeń autonomicznych. Zob. G. Campani, *op. cit.*, s. 63-64.

²⁷ Zob. L. Colliard, *Précis d'histoire valdôtaine*, Imprimerie valdôtaine, Aosta 1980, [cyt. za:] G. Campani, *op. cit.*, s. 66.

[...] idee „międzygórskości” (*intramontanismo*), wspomnienie dawnych przywilejów, nawet mit „heroicznych Salassów”, a także nowe elementy związane z romantyczno-patriotycznym poruszeniem w pierwszej połowie XIX wieku, stanowiły podłoże dla dziewiętnastowiecznej *patrie valdôtaine* [waldostańskiej ojczyzny – przyp. K. G.]²⁸.

Szczególne położenie Doliny Aosty sprzyjało kształtowaniu się tożsamości pogranicza. Biskup Aosty Antoine Philibert Albert Bailly nazwał w XVII wieku Dolinę *stato intramontano* („państwem międzygórskim”), zawieszonym między dwiema stronami Alp²⁹. Obydwie kontrolowali Waldostańczycy, pełniąc funkcję pośredników. Spotykały się tam wpływy włoskie i położonych bardziej na północ części Europy³⁰.

Frankofonia, symbioza z przyrodą i góralska mentalność. Elementy waldostańskiej tożsamości

Dolina tradycyjnie utożsamiała się z franko-prowansalskim obszarem językowym i utrzymywała niezmiennie zażyłe relacje z Francją. Obok języka francuskiego i odrębnej historii ważnym elementem składowym tożsamości waldostańskiej był sentyment do gór i łącząca się z nim szczególna mentalność Waldostańczyków. Wśród lokalnej społeczności mocne było przekonanie o wyjątkowości kultury alpejskiej, *civiltà alpina*, przewyższającej tę „miejską” i „równinną”³¹. Intelktualiści przedstawiali mieszkańców gór jako ludzi prostych, honorowych, obdarzonych mądrością ludową, wolnych, wytrwałych w pracy, przyzwyczajonych do trudu i oddanych tradycji³². Przedstawiciele miejscowych elit, m.in.: Amé Gorret, Jean-Antoine Carrel, Désiré Lucat, François Mensio, opisywali waldostańskich górali jako „mądry i dumny, ubogi, ale gościnnie lud”. Podkreślano ich skłonność do refleksji, rozważę i opanowanie, ostrożność wobec nowości i silną religijność. Liczyły się dla nich lokalne, dziedziczone z pokolenia na pokolenie obyczaje i wiara w Boga³³. Zdaniem niektórych badaczy to właśnie ten

²⁸ *Ibidem*, s. 184.

²⁹ D. Puolato, *op. cit.*, s. 13.

³⁰ M. Cuaz, *La Valle d'Aosta...*, s. 1. Autor wskazuje, że na powstanie tej tożsamości oddziaływały również obecne w regionie etnonacjonalizmy.

³¹ *Ibidem*, s. 5.

³² G. Campani, *op. cit.*, s. 65.

³³ M. Cuaz, *Alle radici di un'identità...*, s. 188, 191.

konserwatywny, katolicki komponent stał się ważnym tożsamościowym punktem odniesienia: idea „waldostańskiej ojczyzny” miała powstać jako opozycja dla liberalnej i laickiej polityki nowego włoskiego państwa³⁴.

W epoce romantyzmu gloryfikowano też nieokiełznaną przyrodę regionu. Czarowi dzikiej, nieskażonej cywilizacją i niedostępnej górskiej natury ulegali od początków XIX wieku zagraniczni podróżnicy, dla których Dolina Aosty stawała się nowym obowiązkowym kierunkiem wypraw do Italii, zapoczątkowanych w epoce Grand Tour. Ta nowa odsłona podróży miała jednak inny charakter: ich celem nie była już poznawczo-kulturoznawcza wędrówka śladami włoskich zabytków i dzieł sztuki czy poszukiwania naukowe. Angielskich artystów i poetów przyciągało coś innego: alpejska sceneria, zaściankowość małych górskich wiosek zawieszonych w czasie, prostolinijność miejscowej ludności i możliwość odosobnienia. Swoje przeżycia spisywali w dziennikach z podróży, które pełniły funkcję pierwszych przewodników turystycznych po regionie³⁵. Anglików przeprowadzających się do Doliny Aosty z Francji przez Alpy urzekła też lokalna mowa; język miejscowych określali jako dźwięczny, delikatny, harmonijny, wręcz „niebiański”, w odróżnieniu od „nosowych kakofonii”, które słyszeli po przeciwnej stronie gór. Prawdopodobnie nie mieli świadomości, że Waldostańczycy mówili do nich po franko-prowansalsku, a może nawet i po francusku, ale z nieco innym, „zwłoszczonym” akcentem³⁶.

O przywiązaniu Waldostańczyków do lokalnych tradycji i wierzeń świadczy bogaty repertuar legend i opowieści, pielęgnowanych do dzisiaj. W historiach tych pojawiają się czarownice, wróżki, pustelnicy, zjawy, smoki, demony i święci. Zjawiska nadprzyrodzone, magia i religia przenikają się w codziennym życiu lokalnej społeczności Doliny, tej „alpejskiej wyspy o prastarych korzeniach”³⁷. Waldostańskie opowieści skrywają w sobie „lęki i oczekiwania rolników i pasterzy mocno związanych, także w sferze religijnych praktyk, z produkcyjnym cyklem ziemi i pochłoniętych codzienną walką z podstępny i wrogim śro-

³⁴ Zob. S. Soave, *Cultura e mito dell'autonomia. La Chiesa in Valle d'Aosta 1900-1948*, Franco Angeli, Milano 1979, s. 31-42 i n., *Studi e Ricerche Storiche*, 6.

³⁵ Na temat angielskich podróżników w Dolinie Aosty w XIX wieku, przed okresem Risorgimento, zob. *Viaggiatori inglesi in Valle d'Aosta (1800-1860)*, a cura di P. Malvezzi, Lampi di stampa, Milano 2003, *passim*.

³⁶ Zob. T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia Unita*, t. 2, [b.w.], Roma-Bari 1979, s. 277, *Universale Laterza*.

³⁷ Zob. zbiór legend opracowany przez T. Gatto Chanu, *Leggende e racconti della Valle d'Aosta. Storie di streghe e fantasmi, di diavoli e santi, di furbi contadini e di terribili draghi, nella tradizione popolare di un'isola alpina che affonda le sue radici in epoche remote*, Newton Compton, Roma 2014, *Tradizioni Italiane*, 170. Określenie „alpejska wyspa” pojawia się w podtytule książki.

dowiskiem, zaludnionym przez tajemnicze istoty”³⁸. Fantastyczną scenerię dla miejscowych legend tworzą oczywiście Alpy, szczególnie jeden z czterech najwyższych szczytów regionu – Cervino. Góra, którą angielski pisarz John Ruskin nazywał „egipską świątynią”, kusila swoim tajemniczym urokiem podróżników i estetów; opisywano ją zarazem jako marzenie i przekleństwo. Jeszcze w czasach antycznych wyzwała ponoć obsesyjną fascynację i trwogę, ludzie wyczuwali w niej „niepokojącą obecność potworów i demonów, Lewiatanów, Sfinksów i zaklętych lwów”³⁹.

Doliny Aosty w czasach faszystów.

Kolejna odsłona italianizacji

Faszyści, którzy doszli do władzy w latach 20. XX wieku, zmienili nastawienie instytucji państwowych do mniejszości. Już wcześniej rządzący zjednoczonym Królestwem Włoch ignorowali postulaty autonomii płynące ze strony mieszkańców Sardynii, Friuli czy Doliny Aosty i nie starali się chronić historycznych mniejszości Półwyspu. Reżim faszystowski przyjął natomiast agresywną politykę przeciw mniejszościom, bazującą na represjach i przymusowej italianizacji. Faszyści uznawali kraje graniczące z Włochami za wrogie, dlatego usiłowali ciągle redefiniować granice między państwami. Ludność z obszarów niedawno włączonych do Królestwa Włoch (Tyrolczycy Południowi, Friulijczycy, Ladyńczycy) określano jako „ujarzmione wrogie ludy” (*genti nemiche assoggettate*), by posłużyć się określeniem Émile’a Chanoux⁴⁰. Faszystowskie represje objęły jednak również te obszary, które przynależały do Królestwa jeszcze przed I wojną światową, takie jak właśnie Dolina Aosty. W wyniku prowadzonej tam polityki „integracji językowej” zmieniono nazwy toponimiczne na włoskie. Nie udało się natomiast – jak planowano – rozszerzyć tej akcji na imiona i nazwiska obywateli⁴¹. Na mocy ustawy z 15 października 1925 roku włoski stał się jedynym językiem obowiązującym w urzędach. W listopadzie tego samego roku oficjalnie zakazano nauczania we francuskim, a lokalne szkoły we wsiach i małych

³⁸ *Ibidem*, fragment tekstu z okładki.

³⁹ P. L. Berbotto, *Le mille e una valle. Viaggio in Valle d’Aosta, L’Ambaradan*, Torino 2006, s. 22, *Approdo*.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 82. Émile Chanoux (1906-1944) był włoskim notariuszem, politykiem i działaczem ruchu oporu w Dolinie Aosty. Został zamordowany przez faszystów w 1944 roku.

⁴¹ G. Campani, *op. cit.*, s. 85.

miejsowościach, gdzie uczono w tym języku (*écoles de hameau*), zamykano. Zabroniono też używać języka francuskiego w prasie i zamknięto francuskojęzyczne dzienniki: „Le Duché d’Aoste”, „Le Pays d’Aoste” i „La Patrie valdôtaine”⁴².

W odpowiedzi na represje ze strony reżimu w 1925 roku powstała tajna grupa oporu La Jeune Vallée d’Aoste (Młoda Dolina Aosty), założona przez Josepha-Marie Trèves’go, która przejęła schedę po Lidze Waldostańskiej⁴³. Aktywiści spotykali się potajemnie w małych górskich miejscowościach, takich jak Col de Joux, Saint Nicolas, Comboé, albo w innych miejscach, np. na zamku Ussel. Oficjalnym celem ich zjazdów były badania archeologiczne albo turystyka. Działacze snuli plany o federalnym państwie waldostańskim (*l’état valdotain fédéré*), wzorowanym na kantonach szwajcarskich. W 1943 roku hitlerowcy zajęli północne Włochy i powstała Włoska Republika Socjalna (Republika Salò), ostatni bastion faszyzmu na włoskiej ziemi. Mniejszość waldostańska nie pozostała obojętna i czynnie zaangażowała się w antyfaszystowski ruch oporu⁴⁴. W lecie w Dolinie Aosty do walki partyzanckiej stanęli Émile Chanoux i Alessandro Passerin d’Entrèves⁴⁵.

W tym samym roku, wyznaczającym upadek reżimu Mussoliniego na terenie Włoch, Chanoux zorganizował w miejscowości Chivasso konferencję z udziałem przedstawicieli Waldostańczyków i Prowansalczyków (*provenzali*) mieszkających we Włoszech. Jej celem było powołanie autonomii. 19 grudnia podpisano tzw. deklarację z Chivasso, zwaną też Manifestem. Dokument, zaczynający się od słów: „My, ludy alpejskich dolin...”, opisuje spustoszenia, jakich reżim faszystowski dokonał w wymiarze kulturowym, politycznym i moralnym. Przedstawiono w nim wizję przyszłych Włoch, a także rolę, jaką ma w nich odegrać region Doliny Aosty. Program na przyszłość został sformułowany w kilku punktach: 1) wolność języka, podobnie jak wolność wyznania, jest podstawowym warunkiem ochrony ludzkiej natury człowieka; 2) federalizm jest najlepszą „ramą”,

⁴² Zob. portal Historia Doliny Aosty: <http://www.storiavda.it/novecento.html> – 13 VI 2019.

⁴³ Kolejność wydarzeń była następująca: ponieważ Liga waldostańska na rzecz ochrony języka francuskiego została uznana za zbyt słabą w konfrontacji z reżimem, w 1923 roku młody student medycyny Joseph-Marie Alliod wraz z przyjaciółmi założył Groupe valdôtain d’action régionaliste. Po kilku latach ta grupa została przemianowana na La Jeune Vallée d’Aoste, a po roku działalności musiała zejść do podziemia. La Jeune Vallée d’Aoste została włączona w 1945 roku do nowej organizacji, l’Union Valdôtaine. Zob. G. Campani, *op. cit.*, s. 85-86.

⁴⁴ Na temat ruchu oporu w Dolinie Aosty zob. szerzej R. Nicco, *La resistenza in Valle D’Aosta*, Musumeci, Aosta 1995, *passim*.

⁴⁵ Alessandro Passerin d’Entrèves et Courmayeur (1902-1985) – historyk prawa, filozof, zdeklarowany antyfaszysta, partyzant waldostański. Wykładał we Włoszech, Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych.

w którą można wpisać to indywidualne i zbiorowe prawo (dotyczące wolności języka), jest to zarazem optymalne rozwiązanie kwestii małych społeczności etnicznych i historycznego zjawiska irredentyzmu; 3) republikański ustrój federalistyczny, oparty na regionach i kantonach, jest jedyną gwarancją ochrony przed powrotem dyktatury. W Manifeście wyodrębniono trzy typy autonomii dla obszaru dolin alpejskich: autonomię polityczną i administracyjną, autonomię kulturalną i szkolną (nauczanie lokalnego języka) oraz autonomię gospodarczą. Deklaracja z Chivasso, reprezentująca przedstawicieli społeczności frankofońskich, przewidywała ochronę małych wspólnot alpejskich o rodowodzie franko-prowansalskim i francuskim, ale miała też głębsze znaczenie – dokument bywa określany „najinteligentniejszą i najbogatszą ekspresją myśli federalistycznej tamtej epoki”⁴⁶.

18 maja 1944 roku Chanoux został aresztowany i zgładzony przez działających wspólnie włoskich faszystów i niemieckich nazistów. Jego śmierć wzbudziła kontrowersje: były podejrzenia, że wydali go inni partyzanci, ponieważ uważali go za „profrancuskiego”⁴⁷. Po zakończeniu walk miejscowa ludność szykowała się do plebiscytu, aby zdecydować, do którego państwa ma należeć region. Rząd włoski – w obawie przed utratą ziemi na rzecz Francji w referendum – zagwarantował Dolinie Aosty autonomię administracyjną i językową w ramach państwa włoskiego. Jesienią 1945 roku powstała partia l’Union Valdôtaine (Unia Waldostańska, UV), która do dzisiaj jest najmocniejszą siłą polityczną regionu.

Po II wojnie spora grupa obywateli regionu wciąż żywiła silny sentyment do sąsiedniej Francji, do której emigrowano już od lat 20. XX wieku. W Paryżu do dziś funkcjonuje wspólnota imigrantów włoskich z Doliny Aosty. Waldostańczycy wyjeżdżali też do francuskojęzycznej Szwajcarii (głównie do Genewy). Jednym z powodów emigracji były ciężkie warunki pracy i wyzysk w waldostańskich kopalniach węgla (La Thuile) i żelaza (Cogne). Ale motywem wyjazdów były również represje reżimu faszystowskiego⁴⁸. Jednocześnie od czasów II wojny światowej do lat 70. XX wieku wielu mieszkańców przybyłych z innych regionów osiedliło się w Dolinie Aosty, dlatego miejscowa populacja od tamtego czasu ma

⁴⁶ G. Campani, *op. cit.*, s. 103.

⁴⁷ W Dolinie Aosty wśród walczących frakcji były i takie, które chciały przyłączenia tego terenu do Francji. Uważano bowiem, że Francja zagwarantuje lepsze warunki autonomii dla tego obszaru. Ścisłej współpracy z Francją życzyli sobie także m.in. partyzanci z Piemontu. Ten sentyment mógł wpływać z faktu, że Dolina Aosty została wyzwolona w czasie wojny właśnie przez żołnierzy francuskich. *Ibidem*.

⁴⁸ Zob. P. Corti, *Mobilità, emigrazione all'estero e migrazioni interne in Piemonte e Val d'Aosta*, [on-line:] <https://www.asei.eu/it/2006/11/mobilitazioni-emigrazione-allestero-e-migrazioni-interne-in-piemonte-e-val-daosta/> – 22 VI 2019.

bardziej zróżnicowany charakter⁴⁹. Napływ imigrantów wewnętrznych, z innych części Włoch, można podzielić na trzy fazy, sięgając do początków XX wieku: przed I wojną światową przyjeżdżali głównie Piemontyczycy, w międzywojniu mieszkańcy północnych Włoch, w szczególności z regionu Wenecji Euganejskiej, a po 1945 roku Włosi z Południa, zwłaszcza z Kalabrii⁵⁰.

Czasy powojenne.

Dolina Aosty jako region autonomiczny Republiki Włoskiej

Po II wojnie światowej Włochy podpisały traktaty międzynarodowe z państwami ościennymi w sprawie przygranicznych regionów (z Francją w kwestii Doliny Aosty, z Austrią w kwestii tyrolskiej oraz z Jugosławią w kwestii Wenecji Julijskiej i Triestu)⁵¹. Dolina Aosty wraz z pozostałymi czterema regionami otrzymała gwarantowany w konstytucji tzw. status specjalny, zapewniający jej rozszerzoną autonomię. Jak pisze Piovene, „autonomia obudziła Val d’Aosta, przedtem gospodarczo zacofaną”⁵². Region został oficjalnie uznany w 1948 roku; uchwalono wówczas statut autonomiczny przyznający równorzędne prawo językom włoskiemu i francuskiemu. Akty prawne, pisma urzędowe mogły być pisane w obu, a w szkołach przewidziano naukę włoskiego i francuskiego w takim samym wymiarze godzin⁵³. Powojenny rząd ludowo-chrześcijański od początku dążył jednak do ograniczenia autonomii Doliny, specyficznie interpretując zasadę dwujęzyczności i uznając język włoski za oficjalny⁵⁴. W 1958 roku główna siła

⁴⁹ Na temat przemian populacji waldostańskiej po II wojnie światowej zob. A. Quarello, *La popolazione in Valle d’Aosta (1951-1991). Andamento demografico, attività e professioni, livelli di istruzione, abitazioni*, Le Château, Aosta 2011. Autor, analizując spisy powszechne przeprowadzane od 1951 roku co 10 lat, wskazuje m.in. na poziom imigracji z innych regionów w Dolinie Aosty – np. w 1951 roku liczba małżeństw między mieszkańcami Doliny a ludnością napływową wyniosła 940, podczas gdy w 1936 roku zanotowano ich 437. *Ibidem*, s. 29-30.

⁵⁰ D. Puolato, *op. cit.*, s. 23.

⁵¹ G. Campani, *op. cit.*, s. 110.

⁵² G. Piovene, *op. cit.*, s. 71.

⁵³ Na temat Statutu autonomicznego zob. *Lo Statuto del 1948*, [on-line:] http://www.regione.vda.it/autonomia_istituzioni/origini/statuto1948_i.asp – 13 VI 2019.

⁵⁴ Zob. G. Campani, *op. cit.*, s. 116. W dekrete nr 545 z 1945 roku (regulacji prawnej, która poprzedziła wprowadzenie Statutu autonomicznego), art. 17 napisano: „W Dolinie Aosty jest dozwolone swobodne używanie języka francuskiego w kontaktach z władzą polityczną, administracyjną i sądową [...]”. Zapis ten można było interpretować jako przyzwolenie dla frankofonów, a nie

polityczna regionu, UV, wraz z socjalistami i komunistami wygrała wybory regionalne, mimo oporu przedstawicieli Kościoła⁵⁵ oraz rządu centralnego w Rzymie. W prasie straszono, że „zwycięstwo komunistów” będzie oznaczało porażkę dla turystyki i prywatnych przedsiębiorców. Mimo tych złowieszczych prognoz region świetnie prosperował: w 1967 roku miał drugi w kolejności najlepiej funkcjonujący budżet regionalny – po Trydencie-Górnej Adydze. Wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej Dolina Aosty z zamkniętego obszaru górskiego przeobraziła się w teren łączący Półwysep Apeniński z resztą Europy, a po otwarciu w latach 1964-1965 tuneli pod Gran San Bernardo i Mont Blanc zaczęła pełnić funkcję korytarza przepływowego dla ruchu międzynarodowego⁵⁶.

Co znaczące, już od połowy XX stulecia nie słyhać głosów tych, którzy żądali przyłączenia regionu do Francji. Aspiracje polityczne dotyczyły już wtedy przede wszystkim wywalczenia szerszej autonomii, co odróżniało sytuację w Dolinie od napięcia panującego w Górnej Adydze⁵⁷.

Lata 70.-90. XX wieku.

Ożywienie etniczne Waldostańczyków i dynamiczny rozwój regionu

Podobnie, jak w innych częściach Włoch i Europy, lata 70. XX wieku przyniosły szczególne etniczne ożywienie w Dolinie Aosty. Pojawiło się ono na fali narastających międzynarodowych tendencji do rewaloryzacji lokalnych kultur i promocji regionalnych obyczajów. Potęgowała je sytuacja demograficzna w Dolinie, którą zamieszkiwało już wówczas wielu imigrantów z innych części kraju. Ich obecność motywowała zwolenników autonomii regionu do poszukiwań własnej historii i umacniania poczucia przynależności do swojej ziemi. Powracano do tradycji lokalnego teatru, miejscowych dyscyplin sportowych czy rytuałów związanych z pracą na roli. W tym okresie zacieśniły się również związki z emigracją waldostańską w Paryżu. Oficjalnie, na forum krajowym i międzynarodowym, podkreślano szczególną frankofońską naturę Doliny⁵⁸. Manifestowanie

deklarację równych praw. Zob. R. Artaz, *Il decreto legislativo luogotenenziale, 7 settembre 1945, n. 545 e disposizioni collegate*, Fondazione Courmayeur, Courmayeur 1995, s. 112.

⁵⁵ Biskup Aosty ekskomunikował startujących z tej listy wyborczej. Zob. G. Campani, *op. cit.*, s. 117.

⁵⁶ R. Mainardi, *op. cit.*, s. 133.

⁵⁷ G. Piovene, *op. cit.*, s. 70.

⁵⁸ G. Campani, *op. cit.*, s. 140.

przywiązania do kultury frankofońskiej przybierało dwie różne formy, coraz bardziej uwypuklano bowiem różnice między językiem francuskim a patois⁵⁹; o promocję tego ostatniego zaczynały wówczas dbać miejscowe organizacje. Centre d'études francoprovençales (Centrum Studiów Franko-prowansalskich) z Saint Nicolas wydał *Atlante dei patois valdostani* (Atlas waldostańskich odmian narzecza patois), powstała też l'École populaire de patois (Powszechna Szkoła Patois) pod patronatem Wydziału do spraw Edukacji i Kultury Regionalnej, której celem była promocja i rozpowszechnianie znajomości dialektu franko-prowansalskiego obecnego na terenie Doliny⁶⁰.

Ożywienie miejscowych tradycji zrodziło pytania związane z samookreśleniem mieszkańców Doliny Aosty. Jaki jest wyznacznik przynależności do społeczności waldostańskiej? Kim są „prawdziwi Waldostańczycy”? Kto ma być odpowiedzialny za definiowanie i promowanie waldostańskiej tożsamości? Czy istotniejsze jest bycie Waldostańczykiem w sensie „etnicznym”, czy poczuwanie się, utożsamianie z pewnymi ideałami? W latach 70. XX wieku na fali etnicznego ożywienia nastąpił proces etniczacji waldostańskości (*etnicizzazione della valdostanità*)⁶¹, której skutkiem było wytworzenie się zamkniętej mentalności. Analizując tego typu sytuacje, antropolog Marco Aime używa określenia *eccessi di culture*, co można tłumaczyć jako „nadmiary kultur”, choć słowo *eccesso* znaczy po włosku także zbytek, przesadę. Ten nadmiar, to przesadne i zbyt liczne odwoływanie się do kulturowej odrębności danej społeczności łączy się z artikulacją jej interesów⁶². Grupy uzurpujące sobie prawo do określania, jaka ma być waldostańska tożsamość, definiowały siebie jako „autentycznych autochtonów”, zamieszkujących ten teren od kilku pokoleń, natomiast wszelkie próby zdefiniowania lokalnej tożsamości podejmowane przez historyków, antropologów czy etnolingwistów uważane były przez tych „prawdziwych” Waldostańczyków za wyraz dążeń politycznych i budowanie ideologii. Zamykanie się we własnej wspólnocie obwarowanej granicami specyficznie pojętej „etniczności” łączyło się więc z walką o przywileje polityczne i ekonomiczne⁶³. Oscar Torretta opisuje w książce *L'altra Valle d'Aosta* (Inna Dolina Aosty) własny przypadek – fakt, że nie posiada nazwiska o francuskim brzmieniu, automatycznie nasuwał rozmów-

⁵⁹ Historia regionu od XIX wieku po czasy współczesne pokazuje, jak kwestia językowa stawała się tam coraz bardziej sprawą ideologiczną, czego dowodem jest dominacja partii UV, będącej od kilku dekad główną siłą polityczną regionu. D. Puolato, *op. cit.*, s. 16.

⁶⁰ G. Campani, *Dalle minoranze agli immigrati...*, s. 140.

⁶¹ Określenie Giovanni Campani (*ibidem*, s. 141).

⁶² M. Aime, *Eccessi di culture*, Einaudi, Torino 2014, *passim*, *Ve*, 8.

⁶³ O. Torretta, *Noi e gli altri. La fine delle certezze*, Cervino, Châtillon 1997, s. 12.

com wątpliwości co do jego pochodzenia; sugerowano lub wręcz zakładano, że rodzina Torretty musiała przeprowadzić się do Doliny z innego rejonu Włoch⁶⁴.

Mała gęstość zaludnienia w regionie przekładała się na duże nakłady wydatków publicznych w przeliczeniu na mieszkańca. Lokalne władze potrafiły umiejętnie zarządzać pieniędzmi państwowymi płynącymi z centrum do regionu. Szczególnie dobry okres przypadł na lata 90. XX wieku, kiedy przychód na głowę był w Dolinie najwyższy w całych Włoszech. Wiązało się to z pojawieniem się rentownych inwestycji (trasy narciarskie, tunele), boomem turystycznym i ogólnym wzrostem popularności tego rejonu⁶⁵. Obszar dobrze więc zniósł transformację od tradycyjnych form ekonomii alpejskiej (hodowla, rolnictwo) do nowoczesnego stylu życia, bazującego przede wszystkim na turystyce. Dolina żyła też z przemysłu (elektrownie wodne, metalurgia, włókna sztuczne). W latach 90. XX wieku autonomiczne regiony alpejskie miały najniższy wskaźnik bezrobocia w całych Włoszech⁶⁶.

Wielojęzyczne bogactwo Doliny Aosty

Języki autochtoniczne, używane współcześnie na obszarze Doliny Aosty, to francuski, włoski, franko-prowansalski (lokalnie nazywany patois), a także piemontcki i walser (dialekt języka niemieckiego). Francuski od połowy XVI wieku⁶⁷ do 1861 roku był jedynym językiem urzędowym w tym rejonie, podczas gdy lud posługiwał się na co dzień dialektem franko-prowansalskim. Po powstaniu Królestwa Włoch w 1861 roku językiem obowiązującym w całym państwie, także we frankofońskiej Dolinie Aosty, stał się włoski. Mimo oficjalnej dominacji języka urzędowego, jeszcze w 1921 roku 90% populacji waldostańskiej posługiwało się językiem francuskim lub franko-prowansalskim⁶⁸.

Jak wyglądają podziały językowe współcześnie? Język włoski przeważa w życiu codziennym mieszkańców Aosty i innych większych miast, które doświad-

⁶⁴ Idem, *L'altra Valle d'Aosta. Breve saggio d'antropologia e politica*, Pubblicazione indipendente, Aosta 1995, s. 4, [cyt. za:] G. Campani, *op. cit.*, s. 177.

⁶⁵ R. Mainardi, *op. cit.*, s. 133.

⁶⁶ W Dolinie Aosty było to ok. 5%, podczas gdy na Południu wahał się między 15 a 32%. *Ibidem*, s. 107.

⁶⁷ W 1560 roku francuski został uznany za oficjalny język na terytoriach zaalpejskich przynależnych do dynastii sabaudzkiej.

⁶⁸ F. Toso, *op. cit.*, s. 73.

czyły napływu Włochów z pozostałych regionów kraju jeszcze w czasach faszyzmu. Jest podstawowym językiem w sektorze usług, ponieważ stosunki handlowe coraz częściej wychodzą poza ramy regionu i dotyczą innych, włoskojęzycznych obszarów kraju. Francuski spełnia dziś głównie funkcję reprezentacyjną, używany jest przede wszystkim na polu działalności kulturalnej i w środowisku politycznym. Posługują się nim rodziny wysoko postawione w hierarchii społecznej i o arystokratycznym rodowodzie. Jest też popularyzowany ze względu na kontakty handlowe i turystyczne z Francją⁶⁹. Na scenie politycznej francuskim posługują się ugrupowania o charakterze regionalistycznym, w duchu franko-fońskiej solidarności utożsamiają się z nim również ruchy walczących o nobilitację franko-prowansalskiego w przestrzeni publicznej. Francuski jest obecny w mediach i nauczany w szkołach. W rezultacie większość mieszkańców regionu Doliny Aosty nie ma większych problemów z komunikacją w tym języku, a przynajmniej zna go w sposób bierny. Zarówno francuski, jak i franko-prowansalski w Dolinie Aosty ulegają jednak postępującej italianizacji⁷⁰.

Języki francuski i włoski mają oficjalnie takie same prawa w całym regionie, w każdym wymiarze życia społecznego. W odróżnieniu od modeli dwujęzyczności na innych obszarach Włoch (np. w prowincji Bolzano), system szkolnictwa w Dolinie Aosty nie wprowadza sztywnego podziału na dwie odrębne grupy językowe⁷¹. Dzieci od małego uczą się dwóch języków. Teoretycznie więc każdy Waldostańczyk powinien swobodnie władać obydwoma językami i wybierać jeden z nich w zależności od potrzeb⁷². W praktyce jednak standardowy francuski jest dzisiaj używany przez bardzo niewielką grupę mieszkańców Doliny Aosty, w specyficznych sytuacjach i środowiskach niszowych. W przeciwieństwie do sytuacji sprzed II wojny, dzisiaj to włoski coraz bardziej dominuje w regionie. Według ostatnich dostępnych danych Fundacji Émile'a Chanoux tylko 0,99% mieszkańców regionu podaje francuski jako język ojczysty, podczas gdy w przypadku włoskiego jest to 71,5%, a dialektu franko-prowansalskiego (patois) – ok. 16%⁷³. Można powiedzieć, że waldostańską frankofonię paradoksalnie bardziej widać (nazwy gmin i miejscowości w regionie są w większości francuskie), niż słycać

⁶⁹ *Ibidem*, s. 77.

⁷⁰ D. Puolato, *op. cit.*, s. 41.

⁷¹ R. Barbagallo, *op. cit.*, s. 137.

⁷² Wieczorny serwis informacyjny regionalnej telewizji RAI w Dolinie Aosty (La Sede Rai di Aosta / Siège RAI de Aoste) jest nadawany bez napisów, naprzemiennie w językach włoskim i francuskim, co stanowi dowód na przynajmniej bierną dwujęzyczność mieszkańców regionu. Pojawiają się także, choć rzadziej, informacje w patois.

⁷³ Strona internetowa Fondation Emile Chanoux: http://www.fondchanoux.org/sondagelinguistique_1_0_543.aspx – 17 VII 2019.

w życiu codziennym. Francuski ciągle pełni jednak pewne funkcje ideologiczne: Waldostańczycy upatrują w nim potwierdzenia swojej odrębności – nie tylko językowej, lecz także historyczno-kulturowej i politycznej⁷⁴.

Media w Dolinie Aosty odzwierciedlają podział na poszczególne grupy językowe. Istnieją tygodniki regionalne w języku włoskim: „La Vallée Notizie”⁷⁵, „Il Corsivo”, „La Gazzetta Matin”⁷⁶, „Il Corriere della Valle” (tygodnik informacyjny diecezji Aosty)⁷⁷. Ukazują się także gazety codzienne, np. lokalne wydanie „La Stampy” czy „Il Sole 24 Ore Nord Ovest”. Z gazet francuskich warto wspomnieć tygodnik „Le Peuple Valdôtain”⁷⁸ – oficjalne pismo partii UV, a także działający przez kilka lat miesięcznik „Renouveau Valdôtain”⁷⁹ – organ prasowy partii o tej samej nazwie. W regionie dostępne są również gazety franko-prowansalskie, z których najbardziej znaną jest „Lo Flambò / Le Flambeau”⁸⁰ – periodyk wydawany w językach francuskim i franko-prowansalskim, organ ugrupowania Comité des traditions valdôtaines. W Dolinie Aosty działa też regionalny oddział telewizji RAI (Siège régional pour la Vallée d’Aoste)⁸¹, która nadaje wiadomości regionalne w językach włoskim, francuskim (często we współpracy z kanałem France 3 działającym w obszarze Rodan-Alpy), a czasem franko-prowansalskim (*patois valdostano*).

Patois, czyli język franko-prowansalski w Dolinie Aosty

Język ten nazywany jest po włosku *valdostano* (po francusku *patois valdôtain*; po franko-prowansalsku *patoué valdotèn*) i bywa uznawany za lokalny wariant dialektalny języka franko-prowansalskiego, który poza Doliną Aosty jest uży-

⁷⁴ D. Puolato, *op. cit.*, s. 9.

⁷⁵ Portal gazety „La Vallée Notizie”: <http://lavallee.netweek.it/> – 17 VII 2019.

⁷⁶ Portal gazety „La Gazzetta Matin”: <http://www.gazzettamatina.com/> – 17 VII 2019.

⁷⁷ Portal diecezji Aosty: <http://www.diocesiaosta.it/chiesa/index.cfm/corriere-della-valle.html> – 17 VII 2019.

⁷⁸ Portal gazety „Le Peuple Valdôtain”: <http://www.lepeuplevaldotain.it/home.asp?id=571> – 17 VII 2019.

⁷⁹ Partia funkcjonowała w latach 2006-2010, a następnie weszła w skład ugrupowania Autonomie Liberté Participation Écologie, którego organem prasowym jest obecnie dwujęzyczny miesięcznik „Alpe”. Zob. strona internetowa „Alpe”: <http://www.alpevda.eu/homepage.asp?l=1> – 17 VII 2019.

⁸⁰ O historii pisma zob. strona internetowa regionu Dolina Aosty „Info Vallée”: <http://www.infovallee.it/news.asp?idnews=1217> – 17 VII 2019.

⁸¹ Zob. strona internetowa włoskiej telewizji RAI: <http://www.rai.it> – 17 VII 2019.

wany także na innych obszarach⁸². Wykazuje podobieństwo do innych języków romańskich (francuskiego, włoskiego, oksytańskiego, katalońskiego), ma również komponenty celtyckie (pozostałość po ludzie Salassów, praprzodkach Waldostańczyków). Tradycyjnie bywał używany na wsiach oraz w małych miejscowościach w dolinach górskich przez ludzi związanych z hodowlą i rolnictwem. Franko-prowansalski z Doliny Aosty został uznany za język mniejszościowy i jest wskazany (wraz z pozostałymi 11) w ustawie nr 482/1999, mającej na celu ochronę historycznych mniejszości językowych występujących w różnych regionach Włoch⁸³. Statut autonomiczny Doliny Aosty przewiduje nauczanie języka franko-prowansalskiego w przedszkolach oraz w szkołach podstawowych na terenie regionu. Do wspierania nauki dialektu w tym obszarze został powołany specjalny ośrodek, Bureau Régional pour l'Ethnologie et la Linguistique (Regionalny Urząd ds. Etnologii i Lingwistyki, BREL)⁸⁴. W odróżnieniu od standardowego francuskiego, patois bywa częściej używany w codziennej komunikacji Waldostańczyków, także wśród przedstawicieli najmłodszych pokoleń. Posiada też ładunek tożsamościowy, podkreśla bowiem odrębność etnokulturową nie-włoskojęzycznych mieszkańców regionu.

Populacja Walser w Dolinie Aosty

Pisząc o sytuacji w Dolinie Aosty, nie sposób pominąć jeszcze jednej mniejszości językowo-kulturowej – Walser, również chronionej przez statut regionu⁸⁵. Ludność Walser zamieszkuje dolinę Valle del Lys (tereny gmin Issime, Gressoney-Saint-Jean, Gressoney-La-Trinité). Bywa nazywana, wraz z innymi nie-

⁸² Odmiany tego języka spotykane są m.in. we włoskim Piemencie, w Szwajcarii Romandzkiej, a także we Francji: w Prowansji i na Lazurowym Wybrzeżu czy w rejonie Rodan-Alpy. Używany bywa też w dwóch miejscowościach na południu Włoch, w regionie Apulii (Faeto, Celle di San Vito).

⁸³ Artykuł 2 tej ustawy brzmi następująco: „Republika chroni język i kulturę ludności albańskiej, katalońskiej, germańskiej, greckiej, słoweńskiej i chorwackiej, a także mówiących językiem francuskim, franko-prowansalskim, friuńskim, ladyńskim, oksytańskim i sardyńskim”. Na temat ustawy zob. rozdział *Zróżnicowanie etniczne i ochrona praw mniejszości językowych we Włoszech* niniejszej książki.

⁸⁴ Zob. informacje na temat urzędu na stronie regionu Dolina Aosty: http://www.regione.vda.it/amministrazione/struttura/infomappa_i.asp?codmap=230 – 23 VI 2019.

⁸⁵ Społeczność tę chroni również ustawa nr 482 z 1999 roku i oraz ustawa regionalna nr 47 z 1998 roku. Zob. strona internetowa Rady Regionalnej Doliny Aosty: http://www.consiglio.regione.vda.it/banche_dati/leggi_regolamenti/dettaglio_i.asp?pk_lr=2509 – 23 VI 2019.

mieckojęzycznymi grupami żyjącymi poza terytorium Południowego Tyrolu, „mikromniejszością”⁸⁶. Trzeba przypomnieć, że w 1861 roku (kiedy Południowy Tyrol nie należał jeszcze do Włoch), w pierwszym spisie ludności zjednoczonego królestwa, wykazano tylko jedną mniejszość niemieckojęzyczną; w rzeczywistości już wtedy było to kilka odrębnych grup zamieszkujących alpejskie doliny. Ich mała liczebność i odizolowanie sprawiły, że zachowały się w nich odmiany języka niemieckiego (i karynckiego) w archaicznej formie. Każda z tych mikromniejszości liczy zaledwie od kilkuset do kilku tysięcy osób⁸⁷. Najbardziej aktywną z nich są właśnie Walserowie, zamieszkujący m.in. doliny waldostańskie. Pochodzą ze Szwajcarii (a dokładniej z kantonu Vallese, od którego pochodzi nazwa tej populacji: Walliser, skrócone potem do Walser⁸⁸), przybyli na ziemie włoskie i osiedli na nich w XII–XIII wieku. Lata 70. XX wieku przyniosły rewitalizację ich kulturowego dziedzictwa, powstało wówczas Walsermuseum (Muzeum tradycji Walser) w miejscowości Alagna. Obszar zamieszkały przez Walserów wyróżnia się typową dla tej społeczności zabudową: charakterystyczne są domy z drewna pokryte łupkowym kamiennym dachem (*stadel*) czy spichlerze na kamiennych podporach, mające chronić zboża przed wilgocią i gryzoniami (*rascard*)⁸⁹.

Walserowie, z racji swojej niewielkiej liczebności, nigdy nie byli szczególnie widoczni na tle pozostałych mieszkańców regionu. Nie wystosowywali też szczególnych roszczeń wobec państwa włoskiego i unikali przemocy. Od zawsze była to społeczność pokojowo nastawionych i pracowitych górali⁹⁰. Także współcześnie nie mają żądań politycznych o charakterze separatystycznym, postrzegają siebie raczej jako obywateli włoskich mówiących odmiennym językiem⁹¹. Zanim nadeszła międzynarodowa fala etnicznego ożywienia, przedstawiciele społeczności Walser nie czuli potrzeby specjalnej ochrony swojego języka ani zachowania go dla przyszłych pokoleń. Współcześnie to podejście się zmieniło: Walserowie pieczołowicie pielęgnują lokalne tradycje, architekturę, stroje, język. Statut regionu Doliny Aosty przewiduje uczenie języka niemieckiego w szkołach na terenach zamieszkałych przez społeczność Walser⁹², choć nie posługuje się ona tym językiem, ale jego odmianami. Co więcej, germańska mniejszość w Dolinie

⁸⁶ G. Campani, *op. cit.*, s. 147.

⁸⁷ Chodzi m.in. o wspólnotę Walser w Dolinie Aosty i Piemontie, populację Mòcheni i Cimbri w Lucernie, w prowincji Trento i w prowincji Werona. Zob. *ibidem*, s. 147-148.

⁸⁸ P. L. Berbotto, *op. cit.*, s. 27.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 26-27.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 27.

⁹¹ G. Campani, *op. cit.*, s. 149.

⁹² Na terenie Valle del Lys można więc mówić o swoistej „trójjęzyczności”. Zob. R. Barbagallo, *op. cit.*, s. 140.

Aosty nie identyfikuje się ze standardowym językiem niemieckim i najczęściej go nie zna. Walserowie utożsamiają się z lokalnymi dialektami, dość odległymi od powszechnie znanego niemieckiego⁹³. Językoznawcy wskazują na dwa podstawowe warianty języka walser: *titsch* oraz *töitschu*⁹⁴.

Spółeczność Walser wraz z innymi mniejszościami językowymi występującymi we Włoszech (albańską, grecką, friulską) została objęta programem *Le Piccole Stelle del Carro Minore* („Gwiazdki Małego Wozu”), którego nazwa odwołuje się do znanej konstelacji, ale nawiązuje także do gwiazd we fladze Unii Europejskiej. Te małe „wysepki” językowe, tworzące konstelację, stanowią części większej całości. Projekt umożliwił utworzenie platformy współpracy między szkołami uczącymi języków mniejszościowych w regionach: Kalabria, Apulia, Friuli i właśnie Dolina Aosty⁹⁵.

Walserowie mają też inne przedstawicielstwo: wraz z pozostałymi grupami niemieckojęzycznymi (Cimbri, Mòcheni) wchodzi w skład *Comitato unitario delle isole linguistiche storiche germaniche in Italia* (Unitarnego Komitetu Historycznych Niemieckojęzycznych Wysp Językowych we Włoszech), organizacji pozarządowej, której celem jest ochrona tych dialektów. Komitet należy do sieci *Comitato Nazionale Federativo per le Minoranze Linguistiche Italiane (CONFEMILI)*⁹⁶.

Folklor, kuchnia, sport.

Kulturowe przejawy odrębności Doliny Aosty

Dolina Aosty zachowała lokalne zwyczaje i tradycje kultywowane przez miejscową ludność. Ciekawym przykładem waldostańskiego folkloru są obchody karnawału Coumba Freida (inaczej *Le Landzette*). Ten najbardziej dynamiczny i kolorowy karnawał regionu odbywa się w kilku miejscowościach położonych na obszarze między dolinami Valle del Gran San Bernardo i Valpelline; jego nazwa nawiązuje do panującego tam ostrego górskiego klimatu. Różne są interpretacje dotyczące pochodzenia tego święta. Jedni doszukują się jego początków

⁹³ F. Toso, *op. cit.*, s. 44.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 143-144. Niektórzy dodają też trzecią odmianę: *titzschu*. Dialekt *töitschu* zachował wiele naleciałości z archaicznego niemieckiego, podczas gdy *titsch* był bardziej otwarty na wpływy pochodzące z innych języków obecnych w regionie. P. L. Berbotto, *op. cit.*, s. 26.

⁹⁵ Szerzej o tym projekcie zob. G. Campani, *op. cit.*, s. 172.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 173.

jeszcze w średniowieczu, wspominając historię ślubu dwojga staruszków, którzy przywdziali na ceremonię nietypowe stroje, aby ukryć swoje zakłopotanie sytuacją przed innymi mieszkańcami wsi. Inni wiążą genezę karnawału z przejściem wojsk Napoleona przez Wielką Przełęcz Świętego Bernarda w 1800 roku, podczas tzw. kampanii włoskiej. Uczestnicy karnawałowego pochodu zakładają bowiem stroje przypominające mundury napoleońskich żołnierzy, traktując traumatyczne wydarzenie historyczne w sposób humorystyczny. Jest to jednak raczej dość swobodne odwołanie do francuskich uniformów – poprzez charakterystyczne nakrycie głowy i kształt aksamitnego surduta. Stroje są wielobarwne, ozdobione haftowanymi kwiatami, pomponami, perełkami, szkiełkami i kolorowymi wstążkami. Postaci w maskach, elementy stroju i atrybuty pojawiające się w pochodzie mają znaczenie symboliczne: szkiełka mają odpędzać złe moce i zapewniać kontakt ze światem pozaziemskim, wstążki symbolizują promienie słoneczne, kwiaty – nadejście wiosny, niedźwiedź – płodność i budzenie się z letargu, różgi z końskiego włosia wzniecają wiatr przeganiający zimę. Uczestnicy maskarady tradycyjnie przechodzili od wioski do wioski, otrzymując od przyjmujących ich mieszkańców poczęstunek winem i kawą oraz dary żywnościowe, najczęściej jaja, symbolizujące odrodzenie. Dzisiaj uroczystości towarzyszą festyn i piknik z regionalnymi specjałami: serami, wędlinami, słodyczami i winem. W pochodzie zawsze pojawia się kapela złożona z miejscowych muzyków grających na akordeonie, saksofonie i typowych dla regionu instrumentach perkusyjnych. Coumba Freida to święto, podczas którego rytuały, symbolika i prastare tradycje mieszają się z wierzeniami chrześcijańskimi i nawiązaniem do wydarzeń historycznych⁹⁷. W miejscowości Allein działa muzeum poświęcone tej karnawałowej tradycji, *Mèizoùn di Carnaval de la Coumba Frèida*⁹⁸.

Muzyczny i taneczny repertuar Waldostańczyków nawiązuje do alpejskiego folkloru i kultury pasterskiej. Typowy dla północnych regionów Włoch, w tym dla Doliny Aosty, jest np. taniec monferrina, sięgający czasów antyku, który można wykonywać w parach lub w kole⁹⁹. Jego nazwa pochodzi od rejonu Monferrato w Piemontie. Tancerzom towarzyszy akompaniament piffero (lokalnej odmiany oboju) oraz akordeonu. W Dolinie działają zespoły folklorystyczne z wieloletnią tradycją, takie jak Lou Tintamaro de Cogne, powstały w 1957 roku¹⁰⁰. Region

⁹⁷ P. Giglio, O. Pecchio, *Enciclopedia della Valle d'Aosta*, Zanichelli, Bologna 2005, s. 170.

⁹⁸ Więcej na temat karnawału zob. *Le Landzette ovvero il Carnevale della Coumba Freida*, [on-line:] <https://www.guidaturisticaosta.it/il-carnevale-della-coumba-freida/> – 14 VII 2019.

⁹⁹ Zob. występ tancerzy wykonujących monferrinę, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=D2ZgwWbMZ5k> – 12 VII 2019.

¹⁰⁰ Zob. nagranie występu Lou Tintamaro de Cogne, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=K1NKq7FyY-o> – 13 VII 2019.

charakteryzuje się też bogatym repertuarem pieśni chóralnych śpiewanych po francusku, *patois* i włosku. Żywa jest również tradycja wiejskich orkiestr.

O odrębności Doliny Aosty świadczą też wyroby kulinarne. Region słynie z tradycyjnych produktów, m.in. *fontina* (ser z krowiego mleka), czarny razowy chleb, *lard d'arnad* (solona marynowana słonina) czy *Jambon de Bosses* (miejskowa szynka). Typowe lokalne potrawy to: *fonduta* – fondue na bazie sera fontina, *carbonade valdostana* – solona wołowina duszona z cebulą w czerwonym winie i podawana z polentą, zupa z ryżu i kasztanów na mleku, *teteun* – wędlina z duszonych wymion krowich. Dolina ma też własne dyscypliny sportowe, popularne wśród miejscowych. Można je uprawiać na wyznaczonych do tego celu obszarach, zarządzanych przez działającą od 1974 roku La Fédérachon Esport de Nohtra Téra (Federację Sportów Naszej Ziemi, F.E.N.T.)¹⁰¹. Do typowych dyscyplin należy m.in. *Il Fiolet*, gra, w której owalną piłkę ustawia się na kamieniu na wysokości ok. 20 cm, a następnie dwukrotnie uderza w nią kijem (wzwyż i w dal). Innym popularnym sportem jest mający korzenie jeszcze w czasach antycznych *Il Palet* – gra w kamienne krążki/dyski (*piastrelle*), którymi gracze celują w leżącą na ziemi białą kulę. Kolejna waldostańska dyscyplina to *La Rebatta* – gra drużynowa lub indywidualna, polegająca na wybijaniu piłki jak najdalej długim kijem. Uprawia się także miejscową odmianę baseballa, czyli *Lo Tsan*.

Waldostańczycy dzisiaj. Tożsamość konstruowana

Zdaniem Aimego kształtowanie waldostańskiej tożsamości było przez długi okres projektem ekskluzywnym (wyłączającym), zamkniętym, w którym wyraźnie wyznaczano kryteria i podziały na „swoich” i „obcych”. Siły polityczne działające w regionie i pełniące funkcję lokalnych elit przyczyniły się do stworzenia modelu tożsamości regionalnej, którym można się posługiwać przy okazji różnych roszczeń¹⁰². Głównym aktorem w procesie utrwalania poczucia odrębności Doliny Aosty jest od lat UV. W programie partii na pierwszy plan wysuwają się następujące cele: promowanie idei federalizmu i dążenie do wypracowania reformy konstytucji umożliwiającej przekształcenie państwa w federalne; współpraca międzynarodowa z innymi regionami Europy; zagwarantowanie regionom od-

¹⁰¹ Zob. strona internetowa Federacji, która zawiera m.in. galerię zdjęć przedstawiających tradycyjne rozgrywki sportowe w Dolinie Aosty: <http://www.fentvda.it/federazione/> – 19 IX 2019.

¹⁰² M. Aime, *op. cit.*, s. 118.

powiedniego przedstawicielstwa w Parlamencie Europejskim; ochrona i promocja języka franko-prowansalskiego; budowanie sieci współpracy między francuskojęzycznymi krajami; wspieranie lokalnej gospodarki i przedsiębiorczości¹⁰³. Niektórzy młodzi Waldostańczycy krytycznie oceniają aktywność partii, twierdząc, że próbuje ona na różne sposoby „zaanektować” lokalne tradycje, przywłaszczyć sobie istniejące od dawna rytuały, zinstytucjonalizować spontaniczny charakter kultury ludowej, a wszystko to czyni pod pretekstem ochrony tradycji przed ich wyginięciem. Badacze sytuacji w Dolinie Aosty, a także sami działacze zaangażowani w ruch autonomiczny od dekady postulują konstruowanie „otwartej tożsamości”, osadzonej w przeszłości, ale też skierowanej ku przyszłości. Wymaga tego także nowa sytuacja: imigranci z pozostałych rejonów Włoch oraz przybysze z innych krajów stanowią dziś nieodłączny element regionu i trudno ignorować ich obecność. Trzeba więc przeformułować koncepcję waldostańskości, nie umacniając niepotrzebnych podziałów na „swoich” (prawdziwych autochtonów) i „napływowych” (potomków Włochów przybyłych z innych części kraju czy imigrantów)¹⁰⁴.

Prezydentem regionu Doliny Aosty jest od grudnia 2018 roku Antonio Fosson, przez wiele lat należący do UV. Model otwartej, włączającej tożsamości waldostańskiej wydaje się dziś jedynym właściwym rozwiązaniem, biorąc pod uwagę wielokulturową społeczność zamieszkującą współcześnie ten region. Według danych raportu *Immigrazione Dossier Statistico* pod koniec 2016 roku obcokrajowcy stanowili 6,5% mieszkańców regionu. Ze wszystkich cudzoziemców prawie 58% to Europejczycy, nieco ponad 28% Afrykańczycy, a przybysze z Azji i Ameryki Łacińskiej – po ok. 7%¹⁰⁵. Region szczególnie przyciąga imigrantów z krajów Maghrebu mówiących po francusku i w związku z tym stosunkowo dobrze odnajdujących się w dwujęzycznej, włosko-francuskiej przestrzeni. Są to przede wszystkim Marokańczycy, stanowiący dziś ponad 19,5% wszystkich imigrantów w Dolinie Aosty¹⁰⁶.

W modelu waldostańskiej tożsamości powinno się znaleźć miejsce także dla Waldostańczyków, którzy identyfikują się z regionem, mimo że w nim nie mieszkają. Emigracja do Francji nie jest obecnie tak intensywna jak kiedyś, ale wspólnota Waldostańczyków w Paryżu jest nadal widoczna i wciąż podtrzymuje silne więzy z regionem pochodzenia. Działają tam instytucje skupiające

¹⁰³ G. Campani, *op. cit.*, s. 104-105.

¹⁰⁴ Szerzej na ten temat zob. *ibidem*, s. 177-178.

¹⁰⁵ *Immigrazione. Dossier Statistico 2017*, Roma 2017, s. 347.

¹⁰⁶ Mniej liczna, choć również zauważalna jest społeczność imigrantów z Tunezji. Zob. *ibidem*, s. 347.

imigrantów z włoskiej Doliny, np. Maison du Val d'Aoste (Dom Doliny Aosty), który pełni funkcję biura promocji włoskiego regionu we Francji. Na swojej stronie internetowej, *notabene* prowadzonej wyłącznie w wersji francuskiej, nazywa on Dolinę najmniejszym regionem Włoch, położonym najwyżej w Europie¹⁰⁷. Sympatycy Domu prowadzą natomiast na Facebooku fanpage, śledzony przez ok. 650 osób¹⁰⁸. Co roku w jednej z miejscowości regionu organizowane są spotkania emigrantów z Doliny (*Rencontre des émigrés*); w 2018 roku emigranci waldostańscy spotkali się w Rhêmes-Notre-Dame¹⁰⁹. Waldostańczycy mieszkający we Francji mają też własną gazetę, „Bulletin de l'Union Valdôtaine de Paris”¹¹⁰.

¹⁰⁷ Zob. oficjalna strona internetowa Maison du Val d'Aoste: <http://maisonvda.com/> – 14 VII 2019.

¹⁰⁸ Strona internetowa przyjaciół Domu Doliny Aosty na Facebooku: <https://www.facebook.com/maisonduvaldaoste/> – 14 VII 2019.

¹⁰⁹ Zob. informacja o spotkaniu emigrantów, portal Aosta Oggi, [on-line:] <https://www.aostaoggi.it/eventi/10245-aoste-table-ronde-avec-les-representants-des-emigres-valdotains.html> – 14 VII 2019.

¹¹⁰ W 2017 r. wydano 245 numer pisma. Zob. *Manuel des Francophonies*, ed. U. Reutner, Walter de Gruyter GmbH, Berlin–Boston 2017, s. 263, *Manuals of Romance Linguistics*, 22.